

УДК 094.1:003.349](477):017/019–028.42«19/20»

Українські кириличні стародруки через призму їх наукової каталогізації у ХХ-ХХІ ст.

Марія БОНДАР

Викл.

Київський національний
університет культур і мистецтввул. Є. Коновальця, 36,
01133, Київ, Україна,

marybondar@gmail.com

ORCID 0000–0002–6092–8236

© Бондар М., 2022

Метою публікації є дослідження історії сучасного науково-бібліографічного опису українських кириличних стародруків у другій половині ХХ — перших десятиліттях ХХІ ст. через призму аналізу друкованих видань з їхнім описом. Найбільш вагомим результатом опису кириличних книжкових пам'яток став зведений каталог Я. П. Запаска та Я. Д. Ісаєвича, підготовлений та виданий друком у 1981–1984 рр., що є також і репертуаром давньої української книги. Проаналізовано опис українських кириличних видань XVI–XVII ст. у трьох тематичних випусках видання «Украинские книги кирилловской печати» 1976–1990 рр., що є також альбомами з фіксацією й представленням елементів їхнього художнього оформлення. В деяких каталогах, підготовлених українськими й зарубіжними бібліографами, описано видання окремих друкарень — І. Федорова, Львівського братства, М. Сльозки, Острога, Києво-Печерської лаври, Унівського та Почаївського монастирів. При аналізі друкованих каталогів кириличних стародруків відзначено особливості опису видань й примірників книжкових пам'яток у кожному з видань. Простежено історію бібліографування українських видань XVI–XVIII ст. у зведених каталогах кириличної книги та у описах стародруків окремих книгозбірень України, Росії, Польщі, Білорусі, Литви, Великобританії, Чехії. Проаналізовано суміщення бібліографічного опису кириличних видань з іншими формами презентації стародруків з метою популяризації. Розглянуто й такий вид бібліографії, як каталоги-переліки стародруків у складі наукових досліджень, присвячені презентації видань окремих друкарень Києва, Львова та Почаєва.

Ключові слова: Українські кириличні стародруки, наукові каталоги кириличних видань XVI–XVIII ст., бібліографія давньої української книги.

UKRAINIAN CYRILLIC OLD PRINTS THROUGH THE PRISM OF THEIR SCIENTIFIC CATALOGUING IN THE 20th–21st CENTURIES

Mariia Bondar

Lecturer at the Department of Information Technology
Kyiv National University of Culture and Arts
36, Ye. Konovaltsia St., Kyiv, Ukraine, 01601
marybondar@gmail.com
ORCID 0000–0002–6092–8236

The purpose of this publication is to study the history of the modern scientific and bibliographic description of Ukrainian Cyrillic old prints in the second half of the 20th – the first decades of the 21st century through the prism of printed publications analysis with their description. The most significant result of the Cyrillic book monuments description was the consolidated catalog of Y. Zapasko and Y. Isaievych, prepared and published in 1981–1984, which is also the repertoire of the ancient Ukrainian book. The description of Ukrainian Cyrillic editions of the sixteens–seventeenth centuries is analyzed in three thematic issues of the publication «Ukrainian books of the Cyrillic press» 1976–1990, which are also albums with fixation and presentation of their artistic design elements. Some catalogs prepared by Ukrainian and foreign bibliographers describe the publications of individual printing houses – I. Fedorov, Lviv Brotherhood, M. Slozka, Ostroh, Kyiv–Pechersk Lavra, Univ, and Pochaiv monasteries. When analyzing the printed catalogs of Cyrillic old printed books, the peculiarities of the editions description and book monuments copies in each edition were noted. The history of Ukrainian editions bibliography of the sixteens–eighteens centuries in the consolidated catalogs of Cyrillic books and the descriptions of old prints of individual libraries of Ukraine, Russia, Poland, Belarus, Lithuania, Great Britain, Czech Republic was traced. The bibliographic description combination of Cyrillic editions with other forms of old prints presentation for popularization is analyzed. Such type of bibliography as catalogs–lists of old printed books as part of scientific research devoted to the publications presentation of individual printing houses of Kyiv, Lviv, and Pochaiv, is also considered.

Keywords: Ukrainian Cyrillic old prints, Cyrillic editions scientific catalogues of 16th–18th centuries, ancient Ukrainian books bibliography.

Актуальність теми

Українське кириличне книговидання розпочинається з львівських видань І. Федорова — Апостола та Букваря 1574 р., далі представлене книгами острозького друку в друкарні В. К. Острозького, серед яких найавторитетнішим є видання Біблії 1581 р. Також книговидавничою діяльністю займаються друкарня Львівського братства, мають помітний вплив на розвиток української книги кілька видань друкарень Стрятина та Крилоса. З перших десятиліть XVII ст. розпочинає активне книговидання друкарня Києво-Печерської лаври, що стала найпотужнішим українським видавничим осередком XVII–XVIII ст. У Львові помітну конкуренцію друкарні Львівського братства склала типографія М. Сльозки, з останніх десятиліть працює друкарня Унівського Успенського монастиря. У XVIII ст. триває потужне книговидання у Почаєві у друкарні Успенського монастиря.

Для результативного вивчення всіх українських видань, переважну частину яких складають саме кириличні, необхідним є укладання наукової бібліографії з описом усіх видань та фіксацією особливостей якомога більшої кількості їхніх примірників. Опис цих видань у каталогах різних бібліотек триває здавна, проте його формування у цілісну систему розпочинається з XIX ст. і набуває остаточного оформлення в останніх десятиліттях XX ст., трансформуючись у нові видання різного виду каталогів у сучасний період.

Стан вивчення проблеми

Наукові каталоги і бібліографічні покажчики українських кириличних видань XV–XVIII ст. як самостійний цілісний об'єкт дослідження не вивчалися. Такі джерела розглядалися в дослідженнях з історії української книги та книговидання, матеріалах з історії видавничої діяльності окремих друкарень, при дослідженні їх репертуару, вивчення окремих книжкових пам'яток. Також побіжно вони згадувались у галузі національної бібліографії. Частину каталогів аналізовано у наукових виданих друком рецензіях. Крім того, самі такі каталоги у вступних статтях часто містять зауваження з приводу використання досвіду попередників, обґрунтування методичних засад формування описів. Відтак *мета і завдання публікації* — проаналізувати наукові каталоги українських кириличних стародруків через історію їх підготовки, видовий і тематичний діапазон, специфіку структури і складу.

Основний виклад матеріалу

Огляд бібліографічних публікацій, дотичних до опису українських кириличних видань, показує, що процеси дослідження й наукового бібліографування кириличних стародруків в Україні значно активізуються 80–90 роках XX ст. Найважливішим досягненням каталогізації українських стародрукованих пам'яток не тільки цього періоду, а й усієї попередньої історії розвитку української бібліогра-

фії давніх книг стала публікація «Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні» (Запаско & Ісаєвич, 1981, 1984а, 1984б), що охопила період від 1574 до 1800 року. Каталог укладений досвідченими львівськими книгознавцями Якимом Прохоровичем Запаском та Ярославом Дмитровичем Ісаєвичем. Він видрукований у двох книгах й трьох томах упродовж 1981–1984 рр. Цей каталог був задуманий і реалізований як національна бібліографія давньої української книги. Тому до його складу включено всі видання, надруковані в окреслений хронологічний період на території України в її сучасних державних кордонах кириличним, латинським та гражданським шрифтами. Сучасники згадували, що укладачі мали задумку включити й описи видань, що вийшли друком на українських етнічних землях — у Забудові, Пшемишлі, Замості тощо, однак у зазначений період видання подібного каталогу було б неможливим, реалізація такої програми ще попереду.

Каталог Я. П. Запаска та Я. Д. Ісаєвича організований за хронологічним принципом, у межах року видання розміщені за алфавітом. Усього каталог вміщує описи 4137 стародрукованих пам'яток кириличного, гражданського та латинського друку, із них у першому томі за період 1574–1700 рр. — 762 видань; у другому (1700–1764) — 1595 видань (позиції 763–2358), у останньому (період 1765–1800) — 1766 (позиції 2359–4125). Описи усіх трьох книг мають наскрізну нумерацію. Укладачам вдалося напрацювати таку форму бібліографічного опису, що є водночас доволі короткою, лаконічною та змістовною. Суттєво доповнює каталог великий ілюстративний матеріал, який доповнює та розширює бібліографічні відомості, оскільки вміщує зображення титульних аркушів або аркушів із вихідними відомостями, з елементами ілюстративного оформлення великої кількості стародруків. До бібліографії включено не тільки видання, збережені в сучасних збірках, а й відомі лише за бібліографією.

Каталог попри великий обсяг загалом відзначається точністю описів. Переважну більшість стародрукованих пам'яток укладачі передивлялися і описували безпосередньо у великих книгозбірнях Львова, Києва, Москви, Ленінграду, Харкова, Варшави та інших міст. Також окрім друкованих бібліографій було використано матеріали, тільки підготовлені до друку, зокрема, другий випуск каталогу Т. Н. Камєневої, О. О. Гусєвої та І. М. Полонської (1981) «Украинские книги кирилловской печати XVI–XVII вв.», а також ряд архівних матеріалів, картотеки найбільших бібліотек Радянського Союзу та Польщі, іноді укладачі користувалися допомогою співробітників різних бібліотек, що зазначили у передмові до першої книги.

У передмові подано огляд українського книговидання впродовж більше ніж двох століть. Показчики складено окремо до першого

тому, окремо до двох випусків другого тому. Серед них алфавітний покажчик стародруків, покажчики стародруків за друкарнями та тематикою, покажчик граверів та іменний покажчик.

По суті каталог українських видань XVI–XVIII ст. Я. П. Запаска і Я. Д. Ісаєвича став цілісною національною бібліографією України, якої в той час ще не існувало як держави, долучивши таким чином і свій вагомий внесок у формування майбутньої української історії та самоідентифікації нації через історію давньої української книги.

Попри те, що від створення каталогу накопичилася велика кількість доповнень та уточнень уміщених тут описів, він до цього часу не втратив науково-бібліографічної актуальності. Не можна уявити повноцінного дослідження не тільки з історії книгодрукування, а й з давньої літератури, історії, мовознавства, культури або мистецтва, історії церкви, текстології без використання цього видання. Попри те, що наразі відчувається потреба у формуванні сучасного репертуару давньої української книги шляхом доповнення, уточнення та розширення вже опрацьованого в каталозі Я. П. Запаска та Я. Д. Ісаєвича матеріалу, сам цей каталог, що вже став бібліографічною рідкістю, конче потребує й факсимільного або ж якісного репринтного перевидання.

Більш детальні каталоги з описами українських стародруків, внаслідок цього організовані або за хронологічним, або за географічно-інституційним принципом, були видані і в попередній період, і враховані при підготовці зведеного каталогу Я. П. Запаска та Я. Д. Ісаєвича. Насамперед це видання «Украинские книги кирилловской печати XVI–XVII вв.: Каталог изданий, хранящихся в ГБЛ». Цей каталог вийшов у двох випусках, другий із яких у двох книгах (Каменева & Гусева, 1976; Гусева и др., 1981). Перший випуск, що охопив видання трьох останніх десятиліть XVI століття та першої половини XVII в., надрукований 1976 р., наступні випуски опубліковано 1981 та 1990 р., укладачі Т. М. Каменева, О. О. Гусева, І. М. Полонська. Вони охопили відповідно київські видання другої половини XVII ст., а також львівські, новгород-сіверські, чернігівські, та унівські друки того ж часу. Всі три випуски об'єднані наскрізною нумерацією, перший випуск містить описи 95 видань, другий — 82 видань (№ 96–177), третій — 79 видань (№ 178–256). Каталог укладений за хронологічним, потім — за географічним принципами, починаючи із другого випуску він, окрім детального опису видань, містить і окремі відомості про конкретні примірники, зокрема, лаконічну фіксацію власницьких записів.

Каталог включив описи стародруків, надрукованих кириличним шрифтом на теренах України, за примірниками з фондів ДБЛ (зараз РДБ), що є одним із найбільших сховищ українських кирилических видань. Бібліографічні описи укладені за методикою А. С. Зьорнової, із використанням її матеріалів, що збереглися у відділі рідкісних книг

бібліотеки. Окрім формального опису (назва, автор, місце та рік видання, формат, відомості про кількість аркушів та ілюстрацій) приведено відомості про склад видань, їх мовні особливості, наявність присвят, варіантів друку та оформлення.

Зміст каталогу виходить за межі традиційних бібліографічних праць із опису видань кириличного друку, оскільки окрім бібліографічних описів містить і детальний опис елементів художнього оформлення українських кирилических стародруків — сюжетних гравюр, гравірованих рамок-форт, заставок, кінцівок та ініціалів. У заключній частині кожного з випусків репродуковані всі ілюстрації та орнаментальні прикраси описуваних книг — у сукупності всі три томи цього видання репрезентують 2382 гравюри. Випуски вирізняються ретельно продуманою системою покажчиків, серед яких алфавітний перелік авторів, покажчики видавців, граверів, назв видань, іконографічних сюжетів зображень, хронологічний покажчик використання ілюстрацій і орнаментики. Останній фіксує використання однієї й тієї ж художньої орнаментики у різних виданнях.

Каталог відразу ж отримав схвальну оцінку фахівців із дослідження та бібліографування кирилических стародруків, що демонструє рецензія Я. Д. Ісаєвича у фаховому збірнику «Книга: Исследования и материалы» (Ісаєвич 1980), а також зацікавленого наукового читацького загалу. Каталог на багато років став настільною книгою при вивченні українських кирилических стародруків через презентацію їхнього художнього оформлення. Він і до сьогодні залишається актуальним і незамінним насамперед завдяки вміщеним тут численним гравюрам та іншим мистецьким оздобам українських кирилических видань XVI–XVII ст., чекаючи подібних описів насамперед українських стародруків XVIII ст., яке мають створити у XXI ст. сучасні українські бібліографи давніх книг.

Самостійну групу складають й каталоги з описом кирилических видань окремих українських друкарень. Така робота розпочалася ще в радянський період переважно російськими дослідниками з найбільших збірок Москви та Ленінграда — Державною бібліотекою СРСР ім. В. І. Леніна та Державною публічною бібліотекою ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (зараз відповідно РДБ та РНБ). У цей час українським бібліографам та історикам книги працювати над підготовкою подібних видань було суттєво складніше або й неможливо через вірогідність звинувачення у націоналістичній діяльності. До дослідження української книжкової спадщини російськими бібліографами ставлення було більш лояльним. У 1959 р. Т. М. Каменевою було підготовлено публікацію про Чернігівську друкарню з дослідженням її діяльності, репертуару, історії друку окремих видань, яка й до цього часу не втратила свого наукового значення. Частиною публікації став і перелік місцевих видань (Каменева, 1959).

У 1972 р. Т. А. Биковою був підготовлений «Каталог изданий острожской типографии и трех передвижных типографий» (Быкова, 1972). Дослідниця звернулася до опису українських стародруків, надрукованих в Острозі в друкарні В. К. Острозького, а також у пересувній друкарні церковного дяча, проповідника й просвітника Кирила Транквіліона Ставровецького, що працювала у Почаєві, Рохманові та Чернігові. Подібні каталоги є особливо важливими, оскільки у збірці Державної публічної бібліотеки (зараз РНБ) сконцентровано дуже репрезентабельну збірку українських видань, що подекуди переважає за кількістю як видань, так і примірників українські зібрання.

З 1980-х — початку 1990-х рр. постає безпечна можливість і для українських книгознавців і бібліографів проводити подібну систематичну роботу з опису українських кириличних стародруків в українських бібліотеках та музеях. Невеликі збірки можна було описати в межах одного каталогу, а от при науковому бібліографуванні фондів великих книгозбірень бібліографам доводилося йти шляхом формування каталогів окремих друкарень або хронологічних періодів. У таких випадках українські бібліографи стали звертатися насамперед до опису вітчизняних книжкових пам'яток кириличного друку з теренів України. Так, у 1981 р. було опубліковано каталог видань друкарні Києво-Печерської лаври за примірниками видань Державної історичної бібліотеки УРСР, укладач Г. Є. Варварич (1981), в якому було зафіксовано 204 кириличні видання, серед яких 95 стародруків. Каталог, організований за хронологічним принципом, вмістив короткі описи видань.

Прикметно, що в останні роки фахівці Національної історичної бібліотеки України підготували новий каталог Києво-Печерських видань збірки, який представлено у 2022 р. в електронному форматі на сайті НІБУ. Укладач каталогу О. І. Марченко. До описів видань додано зазначення особливостей примірників, стану їх збереження і дефектності, печаток, особливостей оправі посилань на бібліографічні джерела. Описано 256 видань, з них 99 XVII–XVIII ст. (Марченко, 2022).

Серед каталогів окремих українських видавництва і друкарень варто відмітити низку бібліографічних публікацій фахівців Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, збірка кириличних стародруків якої є однією із найбільших та репрезентабельніших в Україні. Первістком серед цих публікацій став каталог видань І. Федорова з фондів цієї збірки, укладений Я. Д. Ісаєвичем та В. Я. Фрис, що вийшов друком 1993 р. (Ісаєвич & Фрис, 1993). Каталог містить опис 12 видань І. Федорова, представлених у збірці 26 примірниками. Наступні тематичні випуски каталогу були присвячені виданням друкарень Острога, Дермані, Стрятина, Крилоса, Угорець, Рохманова (укладач В. Я. Фрис, 1996 р.), виданням друкарень Львова (уклада-

чі *О. Колосовська, С. Гацкова, 2000 р.*), виданням друкарні Львівського Успенського братства 1591–1644 р. (*укладачі О. Колосовська, С. Гацкова, 2002 р.*) (Фрис, 1996; Колосовська & Гацкова, 2000, 2002). Другий випуск містить описи 31 видання невеликих українських друкарень примірниках, третій — львівських друкарень, окрім братської, Острога, Дермані, Стрятина, Крилоса, Угорець, Рохманова у 79 всього 110 примірників 28 видань чотирьох львівських кириличних друкарень, четвертий — 65 примірників 36 видань друкарні Львівського Успенського братства, що вийшли друком впродовж 1591–1644 р.

До оригінальних позицій бібліографічного опису українських кириличних стародруків варто віднести фіксацію верхнього рядка тексту на 33, 66 та 99 аркушах. Такий матеріал можна використати в якості ідентифікаторів при атрибуції дефектних примірників кириличних видань у випадку, коли дослідник не має змоги звірити примірник із повним. Хоча всі випуски укладено за єдиною методикою, можемо проспостерігати, як від випуску до випуску розширюється і удосконалюється пошуковий апарат каталогу. Так, у перших трьох випусках каталог супроводжувався іменним покажчиком та покажчиком географічних назв, у четвертому випуску до них додаються покажчики точно датованих записів, а також штампів та екслібрисів.

Дослідники кириличних стародруків стали звертатися й до кириличних видань українських друкарень XVIII ст. До наукових бібліографій видань однієї друкарні варто віднести «Каталог почаївських видань» Бібліотеки Російської Академії наук, опублікований 2007 р. у складі «Почаївського збірника» (Багажков и др., 2007). Каталог складається із 186 позицій опису почаївських видань як кириличного, так і латинського шрифту. На жаль, не вказано прізвища укладачів каталогу, а лише авторський колектив, що працював над виданням. Каталог побудований за хронологією, він розпочинається із «Зеркала богословії», надрукованого у Почаєві Кирилом Транквіліоном Ставровецьким 1618 р., потім вміщено описи видань XVIII ст. друкарні Почаївського Успенського монастиря. В бібліографічних записах зафіксовано орнаментику, зміст та склад видань із зазначенням сторінок, стан збереження примірників, шляхи їх надходження до колекції, особливості оправ. У виданні вміщено 79 ілюстрацій із гравюрами, віньєтками, аркушами тексту Почаївської друкарні. До каталогу додано покажчики персоналій (авторів та власників), установ-власників, географічних назв, уніфікованих назв, а також коротку статтю А. А. Романової «Книгоиздательская деятельность Почаевского монастыря: 1732–1830».

Звернулися до опису кириличних видань XVIII ст. українських друкарень і вітчизняні бібліографи. До каталогів окремих друкарень належить «Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII–XX ст. із колекції Музею книги і друкарства України»,

укладений В. Г. Бочковською, Л. В. Хаухою та В. А. Адамовичем, що вийшов друком 2008 р. Тут описано 56 примірників почаївських та 7 примірників унівських видань музейної збірки. Каталог містить й опис видань із зазначенням їхніх особливостей, й опис особливостей конкретних примірників, серед яких записи власників, особливості стану збереження оправи, інформація про джерела надходження книг до фонду, їхніх дарувальників тощо. Каталог вирізняється високим рівнем та ошатністю поліграфічного виконання, що загалом є рідкісним для сучасних українських бібліографічних видань, зокрема, хорошою якістю опублікованих тут численних зображень титульних аркушів, гравюр та ілюстративних прикрас почаївських та унівських видань (Бочковська та ін., 2008).

В окрему підгрупу виділяються й каталоги видань Івана Федорова, що стоїть біля витоків українського книговидання, хоча в межах цих каталогів об'єднано видання друкарень, що працювали на теренах різних держав. У 1987 р. був опублікований каталог «Первопечатные отечественные издания в харьковских коллекциях», підготовлений І. Я. Лосієвським на базі збірки Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка. Цей каталог, названий першою частиною, включає опис видань І. Федорова і П. Мстиславця, а також безвихідного анонімного Євангелія (т. зв. середньошрифтного). Зафіксовані у каталозі видання зберігаються у фондах Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка (9 примірників) та Центральної наукової бібліотеки Харківського університету (5 примірників), усього 14 примірників. Детальний опис стародруків складається із двох окремих рівнозначних частин — описів видання й примірника. Укладач І. Я. Лосієвський у передмові зазначає, що частина примірників цих видань вводиться у науковий обіг вперше. Новацією цього каталогу стало те, що поряд із власницькими записами, характеристиками оправ та іншими особливостями примірників зафіксовані й філіграні конкретних примірників із вказівкою номерів відповідних знаків у альбомах, а також перелік аркушів, на яких розміщені водяні знаки (Лосієвський, 1987).

У 2012 р. вийшов друком каталог із попримірниковим описом й дослідженням видань І. Федорова та П. Мстиславця з фондів найбільшої української книгозбірні — Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, автор-укладач Н. П. Бондар. Публікація вмістила описи 44 примірників 10 видань І. Федорова і П. Мстиславця, надрукованих в тому числі у Заблудові, Львові й Острозі. Каталог об'єднав детальний опис видань і широке представлення особливостей примірників. Вмістив дослідження цих видань, також покажчики осіб, зазначених в описах, географічний, схему міграції примірників, перелік їхніх водяних знаків (Бондар, 2012).

Опис українських кириличних стародруків відклався і в складі зведених каталогів кириличного друку. Ще за часів СРСР російськими бібліографами було розпочато проєкт зі створення зведеного каталогу всіх кириличних видань, його матеріали було видано кількома випусками під назвою «В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов». У четвертому випуску цієї серії 1979 р. було вміщено попередній список друків другої половини XVI ст., в тому числі й українських. Укладений каталог Ю. А. Лабинцевим, фіксує 165 коротких описів видань із зазначенням місця їх зберігання та шифрів. Наступний випуск серії 1982 р. (без зазначення номера), укладений також Ю. А. Лабинцевим, містить попередній список видань першої чверті XVII ст., що складається із 140 позицій короткого фіксуючого характеру, в тому числі й видань українського друку (Лабынцев, 1979, 1982)

Плідним продовженням роботи з формування зведених ресурсів бібліографії давньої стародрукованої кириличної книжності стали каталоги О. О. Гусевої та Є. Л. Немировського. Зведений каталог кириличних видань другої половини XVI ст. «Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.», укладений О. О. Гусевою, вийшов друком 2003 р. Серед 171 зафіксованого видання він включив й описи первістків українського друку, надрукованих у Львові (12) та Острозі (24), частина з них рідкісні й унікальні. До особливостей зведеного каталогу належить велика кількість параметрів опису кожного із зафіксованих тут видань та уніфікація їх подачі. Вдалою є форма опису стародруків, серед формальних ознак бібліографічного опису укладачка, окрім традиційних елементів, виділяє й велику кількість факультативних. Окрім того, кожен із описів містить значну бібліографію, а також вказану кількість введених у науковий обіг примірників. Після цього вміщено перелік країн, міст, установ, де ці примірники зберігаються, а почасти й шифри їх зберігання. В окрему рубрику виділено примірники особливої цінності, які мають ранні за часом написання або ж вартісні власницькі або вкладні записи, цінні оправи, вставні ілюстрації або ж мініатюри, якісь особливості друку або ілюстрування, варіанти, зокрема, титульного аркуша, є коректурними тощо. До кожного із описаних у каталозі видань додано й автентичне факсимільне відтворення певної кількості його аркушів. Переважно це фото з вихідними відомостями, початкові аркуші тексту, присвяти, передмови, післямови, привілеї. Таким чином, цей каталог і фіксує первістки українського друку з місцями їх зберігання, й оформлює методичні засади широкого бібліографічного опису кириличних видань (Гусева, 2003).

За схожим принципом максимально широкого опису видань, фіксації місць їх зберігання, максимально детальної бібліографії побу-

довано й випуски каталогів Є. Л. Немировського, до яких введені й кириличні видання українського друку (Немировский, 2011).

Також багато збірок як України, так і Росії, Білорусі, Польщі, Литви, Великобританії, Чехії та інших країн містять серед інших й описи українських кириличних стародруків, таким чином розширюючи відомості й про особливості примірників, їх розповсюдження, давніх власників, стан їх збереження, оправ. Непоодиноким є явище, коли при укладанні описів окремих видань та примірників вдається внести корективи, уточнення та доповнення до загальної бібліографії українських стародруків Я. П. Запаска та Я.Д. Ісаєвича та зведених каталогів.

До історії каталогізації українських кириличних стародруків варто додати й випадки представлення їх у гібридних змішаних науково-бібліографічних форматах. Варто згадати видання під назвою «Зібрання українських стародруків XVI–XVIII століть», що представляє приватну книжкову збірку політика й підприємця В. Гайдука (Бочковська-Мартинювич & Хауха, 2012), у якій нараховувалося понад 500 українських стародруків у 385 назвах, що сказано на початку видання в «Передмові до ласкавого чителника». Видання містить, окрім коротких бібліографічних описів видань, і розповіді про кожне з них, що включають історію його публікації, склад і зміст, відомості про тиражі, цитують передмови стародруків, характеризують стан збереження примірників. Такий оригінальний науково-популярний формат представлення матеріалу розширює коло його читачів від фахівців до ширшого загалу, який цікавиться історією давньої української книги. Описів особливостей примірників, фіксації записів власників публікація не включає. Кожен із описів супроводжується кількома невеликими якісними ілюстраціями із зображеннями різних аркушів книг, ілюстрацій, оправ. Видання згруповані за друкарнями, подано окремі відомості з історії друкарень, в межах друкарні описані за хронологією. Окрім кириличних стародруків ввійшли, але в меншій кількості, описи видань польською та латинською мовами. Описи містять коротку бібліографію видань, проте не завжди послідовно відображають всі фахові бібліографічні джерела.

Бібліографування кириличних видань розвивається не тільки як самостійне явище, результатом якого стають видані друком наукові каталоги, а і як допоміжне, супутнє науковим виданням, доречно виконуючи і бібліографічну, й науково-допоміжну функції. Наприклад, у виданому 2005 р. монографічному дослідженні С. М. Кагамлик (2005) з історії Києво-Печерської лаври як духовного та культурного осередка XVII–XVIII ст., одним із додатків став перелік видань Печерської друкарні цього періоду. Список-каталог складається із 661 позиції, до нього додатково включено описи 84 видань, відомих тіль-

ки за бібліографією. Тут вміщено максимально короткі описи, їхній список складений переважно на базі каталогу українських стародруків Я. П. Запаса та Я. Д. Ісаєвича (1984а, 1984b) і деяких інших джерел, що автор книги зазначив у примітках. Додавання до монографії переліку видань друкарні Києво-Печерської лаври надає можливість наочно ознайомитися з репертуаром видань монастирської друкарні XVII–XVIII ст.

Схожий додаток вміщено й у виданій у 2011 р. «Хроніці ставропільського братства» Д. Зубрицького (2011). Основу книги складає виконаний спеціально для цього видання україномовний переклад «Хроніки» з польського оригіналу, доповнений матеріалами, пов'язаними з діяльністю Львівського Успенського братства, серед яких і перелік кириличних видань Львівської братської типографії 1591–1855 рр. Список підготовлений також на основі каталогу українських друків Я. П. Запаса та Я. Д. Ісаєвича, містить 487 позицій, з них 208 видань XVI–XVIII ст., містить ілюстрації.

У збірнику публікацій, присвячених друкарні Почаївського Успенського монастиря, вміщено список кириличних видань цієї друкарні 1734–1830 гг., підготовлений О. О. Железняк (2011). В основу цього списку також покладений каталог українських видань Я. П. Запаса та Я. Д. Ісаєвича, використано й багато інших бібліографічних джерел. У списку зафіксовано 321 видання. Всі три списки видань трьох провідних українських друкарень, що виступають допоміжними джерелами до матеріалів з їх історії, організовані за хронологічним принципом й носять мінімально короткий фіксуєчий характер, при цьому служать наочними доповненнями наукових видань.

Висновки

Викладений матеріал показав, що у другій половині XX–XXI ст. тривало активно наукове бібліографування українських кириличних стародруків. Вони були описані й у зведеному каталозі українських стародруків Я. П. Запаса та Я. Д. Ісаєвича серед інших груп видань, що виконав функцію репертуару давнього українського друку XVI–XVIII ст. Також давні українські кириличні пам'ятки були відображені в зведених каталогах серед інших видань кириличного друку або в тематичних випусках каталогів великих книгозбірень як в Україні, так і за її межами. Представлені й бібліографічні видання, які охоплюють видавничу продукцію окремих друкарень із українських теренів. Фіксуються й синтетичні публікації, у яких об'єднано бібліографічний опис з науково-популярним представленням українських видань кириличного друку. Самостійну групу складають бібліографічні списки у вигляді додатків до наукових досліджень, що доповнюють та унаочнюють викладений в них матеріал.

СПИСОК ВІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Багажков, А. К., Гордеева, М. Ю., Романова, А. А., Савельева, Е. А., & Хмелевских, И. В. (2007). *Почаевский сборник* (Н. В. Колпакова, ред.). Библиотека РАН.
- Бондар, Н. П. (2012). *Видання Івана Федорова та Петра Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: дослідження, попримірниковий опис*. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.
- Бочковська, В. Г., Хауха, Л. В., & Адамович, В. А. (Упоряд.). (2008). *Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII–XX століття з колекції Музею книги і друкарства України* (І. Г. Ярошенко, ред.). Видавничий дім «Киево-Могилянська академія».
- Бочковська-Мартинівич, В. Г., & Хауха, Л. В. (Упоряд.). (2012). *Зібрання українських стародруків XVI–XVIII століття*. АДЕФ-Україна.
- Быкова, Т. А. (1972). *Каталог изданий Острожской типографии и трех передвижных типографий*. Государственная публичная библиотека имени М. Е. Салтыкова-Щедрина.
- Барварич, Г. Е. (Сост.). (1981). *Славянские книги кирилловской печати XVII–XX веков: каталог книг, изданных в Киево-Печерской лавре* (Н. П. Рудь & Н. П. Визирь, ред.). Государственная историческая библиотека УССР.
- Гусева, А. А. (2003). *Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века: сводный каталог* (Л. И. Сазонова, ред.; Кн. 1–2). Индрик.
- Гусева, А. А., & Полонская, И. М. (Сост.). (1990). *Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII веков: каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР имени В. И. Ленина* (Вып. 2, Ч. 2: Львовские, новгород-северские, черниговские, уневские издания 1-й половины XVII века). ГБЛ.
- Гусева, А. А., Каменева, Т. Н., & Полонская, И. М. (Сост.). (1981). *Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII веков: каталог изданий, хранящихся в ГБЛ* (Вып. 2, Ч. 1: Киевские издания 2-й половины XVII века). ГБЛ.
- Железняк, О. (2011). *Почаївські видання кириличним шрифтом (1734–1830). В Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки* (с. 162–192). Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.
- Запаско, Я. П., & Ісаєвич, Я. Д. (1981). *Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні: 1574–1800* (Кн. 1: 1574–1700). Вища школа.
- Запаско, Я. П., & Ісаєвич, Я. Д. (1984а). *Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні: 1574–1800* (Кн. 2, ч. 1: 1701–1764). Вища школа.
- Запаско, Я. П., & Ісаєвич, Я. Д. (1984б). *Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні: 1574–1800* (Кн. 2, ч. 2: 1765–1800). Вища школа.
- Зубрицький, Д. (2011). *Хроніка Ставропігійського братства*. Априорі.
- Исаевич, Я. Д. (1980). *Каталог українських старопечатних изданий* [Рецензія на книгу Каменева, Т. Н., Гусева, А. А. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII веков: каталог изданий, хранящихся в ГБЛ, 1976]. *Книга. Исследования и материалы*, 41, 236–237.
- Ісаєвич, Я. Д., & Фрис, В. Я. (Уклад.). (1993). *Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаніка Національної академії наук України* (Вип. 1: Видання Івана Федорова). Львів.

- Кагамлик, С. Р. (2005). *Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.)* [Монографія]. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.
- Каменева, Т. Н. (1959). Черниговская типография, ее деятельность и издания. *Труды ГБЛ*, 3, 226–232.
- Каменева, Т. Н., & Гусева, А. А. (Сост.). (1976). *Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII веков: каталог изданий, хранящихся в ГБЛ* (Вып. 1: 1574 — 1-я половина XVII века). ГБЛ.
- Колосовська, О., & Гацкова, С. (Уклад.). (2000). *Каталог кирилических стародруків Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаніка Національної академії наук України* (Вип. 3: Видання друкарень Львова: Михайла Сльозки, Арсенія Желиборського, Йосифа Шумлянського, Монастиря св. Юра). Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаніка НАН України.
- Колосовська, О., & Гацкова, С. (Уклад.). (2002). *Каталог кирилических стародруків Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаніка Національної академії наук України* (Вип. 4: Видання друкарні Львівського Успенського Ставропігійського братства: 1591–1644). Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаніка НАН України.
- Лабынцев, Ю. А. (Сост.). (1979). *В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов* (Вып. 4: Предварительный список старопечатных изданий кирилловского шрифта второй половины XVI века). ГБЛ.
- Лабынцев, Ю. А. (Сост.). (1982). *В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: Славянская кирилловская печатная книжность XV — первой четверти XVII века*. ГБЛ.
- Лосиевский, И. Я. (Сост.). (1987). *Первопечатные отечественные издания в Харьковских коллекциях: Сводный каталог* (Ч. 1: Описание анонимного памятника печати, изданий Ивана Федорова и Петра Мстиславца). ХГНБ.
- Марченко, О. І. (Упоряд.). (2022). *Кириличні видання друкарні Києво-Печерської лаври: каталог колекції Національної історичної бібліотеки України*. Національна історична бібліотека України. <https://nibu.kyiv.ua/media/uploads/2022/08/02/katalog-.pdf>
- Немировский, Е. Л. (2011). *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта, 1491–2000: инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы* (Ю. Э. Шустова, ред.; Т. 2, Кн. 1: 1551–1592). Знак.
- Немировский, Е. Л. (2012). *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта, 1491–2000: инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы* (Ю. Э. Шустова, ред.; Т. 2, Кн. 2: 1593–1600). Рукописные памятники Древней Руси.
- Онищенко, О. С. (Ред.). (2011). *Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки*. Національн бібліотека України імені В. І. Вернадського.
- Поздеева, И. В., Кашкарова, И. Д., & Леренман, М. М. (1980). *Каталог книг кириллической печати XV–XVII веков Научной библиотеки Московского университета*. Издательство Московского университета.
- Фрис, В. Я. (Уклад.). (1996). *Каталог кирилических стародруків Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаніка Національної академії наук України* (Вип. 2: Видання друкарень Острога, Дермані, Стрягина, Крилоса, Угорець, Рохманова). Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаніка НАН України.

REFERENCES

- Bagazhkov, A. K., Gordeeva, M. Yu., Romanova, A. A., Savel'eva, E. A., & Khmelevskikh, I. V. (2007). *Pochaevskii sbornik* [Pochaev Collection] (N. V. Kolpakova, Ed.). Biblioteka RAN [in Russian].
- Bochkovska, V. H., Khaukha, L. V., & Adamovych, V. A. (Comps.). (2008). *Kataloh vydan Pochavskoho ta Univskoho monastyriv XVIII–XX stolittia z kolektsii Muzeiu knyhy i drukarstva Ukrainy* [Catalog of Editions of the Pochaiv and Univ Monasteries of the 18th–20th Centuries from the Collection of the Book and Printing Museum of Ukraine] (I. H. Yaroshenko, Ed.). Publishing House «Kyiv-Mohyla Academy» [in Ukrainian].
- Bochkovska-Martynovych, V. H., & Khaukha, L. V. (Comps.). (2012). *Zibrannia ukrainskykh starodrukiv XVI–XVIII stolittia* [Collection of Ukrainian Old Prints of the 16th–18th Centuries]. ADEF-Ukraina [in Ukrainian].
- Bondar, N. P. (2012). *Vydannia Ivana Fedorova ta Petra Mstyslavtsia z fondiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: doslidzhennia, poprymirnykovyi opys* [Publications of Ivan Fedorov and Petro Mstyslavets from the Funds of the Vernadskyi National Library of Ukraine: Research, Copy-By-Copy Description]. Vernadskyi National Library of Ukraine [in Ukrainian].
- Bykova, T. A. (1972). *Katalog izdaniy Ostrozhskoi tipografii i trekh peredvizhnykh tipografii* [Catalog of Publications of the Ostroh printing House and Three Mobile Printing Houses]. Gosudarstvennaya publichnaya biblioteka imeni M. E. Saltykova-Shchedrina [in Russian].
- Frys, V. Ya. (Comps.). (1996). *Kataloh kyrylychnykh starodrukiv Lvivskoi naukovoï biblioteki imeni V. Stefanyka Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy* [Catalog of Cyrillic Old Prints of the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv NAS of Ukraine] (Iss. 2: Vydannia drukaren Ostroha, Dermani, Striatyna, Krylosa, Uhorets, Rokhmanova [Publications of the Ostroh, Dermani, Stryatyn, Krylos, Ugorets, Rokhmanov Printers]). Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv NAS of Ukraine [in Ukrainian].
- Guseva, A. A. (2003). *Izdaniya kirillovskogo shrifta vtoroi poloviny XVI veka: svodnyi katalog* [Editions of the Cyrillic font of the Second Half of the 16th Century: A Consolidated Catalog] (L. I. Sazonova, Ed.; Books 1–2). Indrik [in Russian].
- Guseva, A. A., & Polonskaya, I. M. (Comp.). (1990). *Ukrainskie knigi kirillovskoi pechati XVI–XVIII vekov: katalog izdaniy, khraryashchikhsya v Gosudarstvennoi biblioteke SSSR imeni V. I. Lenina* [Ukrainian Cyrillic Printing Books of the 16th–18th Centuries: Catalog of the Editions Kept at the Lenin State Library of the USSR] (Iss. 2, Pt. 2: L'vovskie, novgorod-severskie, chernigovskie, unevskie izdaniya 1-i poloviny XVII veka [Lvov, Novgorod-Severskiy, Chernigov, and Unev Editions of the 1st Half of the 17th Century]). GBL [in Russian].
- Guseva, A. A., Kameneva, T. N., & Polonskaya, I. M. (Comps.). (1981). *Ukrainskie knigi kirillovskoi pechati XVI–XVIII vekov: katalog izdaniy, khraryashchikhsya v GBL* [Ukrainian Books of the Cyrillic Press of the 16th–18th Centuries: A Catalog of Publications Stored in the GBL] (Iss. 2, Pt. 1: Kievskie izdaniya 2-i poloviny XVII veka [Kyiv Editions of the 2nd Half of the 17th Century]). GBL [in Russian].
- Isaievych, Ya. D. (1980). *Katalog ukrainskikh staropechatnykh izdaniy [Retenziya na knigu Kameneva, T. N., Guseva, A. A. Ukrainskie knigi kirillovskoi pechati XVI–XVIII vekov: katalog izdaniy, khraryashchikhsya v GBL, 1976]* [Catalog of Ukrainian Early Printed Publications [Review of the Book by Kamenev, T. N., Gusev, A. A. Ukrainian Books of the Cyrillic Press of the 16th–18th Centuries: Catalog of

Publications Stored in the GBL, 1976]]. *The Book Researches and Materials*, 41, 236–237 [in Russian].

Isaievych, Ya. D., & Frys, V. Ya. (Comps.). (1993). *Kataloh kyrylychnykh starodrukiv Lvivskoi naukovoï biblioteky imeni V. Stefanyka Akademii nauk Ukrainy* [Catalog of Cyrillic Old Prints of the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv NAS of Ukraine] (Iss. 1: Vydannia Ivana Fedorova [Edition of Ivan Fedorov]). Lviv [in Ukrainian].

Kahamlyk, S. R. (2005). *Kyievo-Pecherska lavra: svit pravoslavnoi dukhovnosti i kultury (XVII–XVIII st.)* [Kyiv-Pechersk Lavra: The World of Orthodox Spirituality and Culture (XVII–XVIII Centuries)] [Monograph]. National Kyiv-Pechersk Historical Cultural Reserve [in Ukrainian].

Kameneva, T. N. (1959). Chernigovskaya tipografiya, ee deyatel'nost' i izdaniya [Chernihiv Printing House, its Activities and Publications]. *Trudy GBL*, 3, 226–232 [in Russian].

Kameneva, T. N., & Guseva, A. A. (Comps.). (1976). *Ukrainskie knigi kirillovskoi pechati XVI–XVIII vekov: katalog izdaniï, khranyashchikhsya v GBL* [Ukrainian Books of the Cyrillic Press of the 16th–18th Centuries: A Catalog of Publications Stored in the GBL] (Iss. 1: 1574 – 1-ya polovina XVII veka [1st Half of the 17th Century]). GBL [in Russian].

Kolosovska, O., & Hatskova, S. (Comps.). (2000). *Kataloh kyrylychnykh starodrukiv Lvivskoi naukovoï biblioteky imeni V. Stefanyka Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy* [Catalog of Cyrillic Old Prints of the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv NAS of Ukraine] (Iss. 3: Vydannia drukaren Lvova: Mykhaila Slozky, Arseniia Zhelyborskoho, Yosyfa Shumlianskoho, Monastyrïa sv. Yura [Publications of Lviv Printers: Mykhailo Slozka, Arseniy Zhelyborskyi, Yosif Shumlyanskyi, Monastery of St. Yura]). Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv NAS of Ukraine [in Ukrainian].

Kolosovska, O., & Hatskova, S. (Comps.). (2002). *Kataloh kyrylychnykh starodrukiv Lvivskoi naukovoï biblioteky imeni V. Stefanyka Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy* [Catalog of Cyrillic Old Prints of the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv NAS of Ukraine] (Iss. 4: Vydannia drukarni Lvivskoho Uspenskoho Stavropihiiskoho bratstva: 1591–1644 [Edition of the Printing House of the Lviv Uspensky Stavropygius Brotherhood: 1591–1644]). Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv NAS of Ukraine [in Ukrainian].

Labyntsev, Yu. A. (Comp.). (1979). *V pomoshch' sostavitelyam svodnogo kataloga staropechatnykh izdaniï kirillovskogo i glagolicheskogo shriftov* [To help the compilers of the Consolidated Catalog of Early Printed Editions of the Cyrillic and Glagolitic Scripts] (Iss. 4: Predvaritel'nyi spisok staropechatnykh izdaniï kirillovskogo shrifta vtoroi poloviny XVI veka [Preliminary List of Early Printed Editions of the Cyrillic Script of the Second Half of the 16th Century]). GBL [in Russian].

Labyntsev, Yu. A. (Comp.). (1982). *V pomoshch' sostavitelyam svodnogo kataloga staropechatnykh izdaniï kirillovskogo i glagolicheskogo shriftov: Slavyanskaya kirillovskaya pechatnaya knizhnost' XV – pervoi chetverti XVII veka* [To Help the Compilers of the Consolidated Catalog of Early Printed Publications in Cyrillic and Glagolitic Scripts: Slavic Cyrillic Printed Literature of the 15th – First Quarter of the 17th Centuries]. GBL [in Russian].

Losievskii, I. Ya. (Comp.). (1987). *Pervopechatnye otechestvennye izdaniya v Khar'kovskikh kollektsiyakh: Svodnyi katalog* [Initial Printed Domestic Editions in Kharkov Collections: Consolidated Catalog] (Pt. 1: Opisanie anonimnogo pamyatnika pechati, izdaniï Ivana Fedorova i Petra Mstislavtsa [Description of an

- Anonymous Print Monument, Editions of Ivan Fedorov and Petro Mstyslavets]). KhGNB [in Russian].
- Marchenko, O. I. (Comp.). (2022). *Kyrylychni vydannia drukarni Kyievo-Pecherskoi lavry: katalog kolektsii Natsionalnoi istorichnoi biblioteki Ukrainy* [Cyrillic Editions of the Printing House of the Kyiv-Pechersk Lavra: Catalog of the Collection of the National Historical Library of Ukraine]. National Historical Library of Ukraine. <https://nibu.kyiv.ua/media/uploads/2022/08/02/katalog-.pdf> [in Ukrainian].
- Nemirovskii, E. L. (2011). *Slavyanskie izdaniya kirillovskogo (tserkovnoslavyanskogo) shrifta, 1491–2000: inventar' sokhranivshikhsya ekzempliarov i ukazatel' literatury* [Slavic Editions of the Cyrillic (Church Slavonic) Font, 1491–2000: An Inventory of Surviving Copies and an Index of Literature] (Yu. E. Shustova, Ed.; Vol. 2, Book 1: 1551–1592). Znak [in Russian].
- Nemirovskii, E. L. (2012). *Slavyanskie izdaniya kirillovskogo (tserkovnoslavyanskogo) shrifta, 1491–2000: inventar' sokhranivshikhsya ekzempliarov i ukazatel' literatury* [Slavic Editions of the Cyrillic (Church Slavonic) Font, 1491–2000: An Inventory of Surviving Copies and an Index of Literature] (Yu. E. Shustova, Ed.; Vol. 2, Book 2: 1593–1600). Rukopisnye pamyatniki Drevnei Rusi [in Russian].
- Onyshchenko, O. S. (Ed.). (2011). *Drukarnia Pochaivskoho Uspenskoho monastyria ta yii starodruky* [The Printing House of the Pochaiv Assumption Monastery and its Old Prints]. Vernadskyi National Library of Ukraine [in Ukrainian].
- Pozdeeva, I. V., Kashkarova, I. D., & Lerenman, M. M. (1980). *Katalog knig kirilicheskoi pechati XV–XVII vekov Nauchnoi biblioteki Moskovskogo universiteta* [Catalog of Books in Cyrillic Printing of the 15th–17th Centuries of the Scientific Library of Moscow University]. Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta [in Russian].
- Varvarich, G. E. (Comp.). (1981). *Slavyanskie knigi kirillovskoi pechati XVII–XX vekov: katalog knig, izdannykh v Kievo-Pecherskoi lavre* [Slavic Books of the Cyrillic Press of the 17th–20th Centuries: A Catalog of Books Published in the Kiev-Pechersk Lavra] (N. P. Rud' & N. P. Vizir', Ed.). Gosudarstvennaya istoricheskaya biblioteka USSR [in Russian].
- Zapasko, Ya. P., & Isaievych, Ya. D. (1981). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: katalog starodrukiv, vydanykh na Ukraini: 1574–1800* [Monuments of Book Art: Catalog of Old Prints Published in Ukraine: 1574–1800] (Book 1: 1574–1700). Vyshcha shkola [in Ukrainian].
- Zapasko, Ya. P., & Isaievych, Ya. D. (1984a). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: katalog starodrukiv, vydanykh na Ukraini: 1574–1800* [Monuments of Book Art: Catalog of Old Prints Published in Ukraine: 1574–1800] (Book 2, Pt. 1: 1701–1764). Vyshcha shkola [in Ukrainian].
- Zapasko, Ya. P., & Isaievych, Ya. D. (1984b). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: katalog starodrukiv, vydanykh na Ukraini: 1574–1800* [Monuments of Book Art: Catalog of Old Prints Published in Ukraine: 1574–1800] (Book 2, Pt. 2: 1765–1800). Vyshcha shkola [in Ukrainian].
- Zhelezniak, O. (2011). *Pochaivski vydannia kyrylychnym shryftom (1734–1830)* [Pochaiv Editions in Cyrillic Script (1734–1830)]. In *Drukarnia Pochaivskoho Uspenskoho monastyria ta yii starodruky* [The Printing House of the Pochaiv Assumption Monastery and its Old Prints] (pp. 162–192). Vernadskyi National Library of Ukraine [in Ukrainian].
- Zubrytskyi, D. (2011). *Khronika Stavropihiiskoho bratstva* [Chronicle of the Stavropygian Brotherhood]. Apriori [in Ukrainian].